

... v současné době představuje kulturní ekologie spíše než uznávanou disciplínu termín akceptovaný autory, kteří... - ale líp by bylo např. v současné době termín „kulturní ekologie“ spíše než uznávanou disciplínu označuje zaměření autorů, kteří...

- (b) Při tvoření **nových** odborných (technických) termínů se setkáváme s problémy, o kterých jsme mluvili v odd. 2.3. a 2.4; často se uplatňují převzatá cizí slova a objevují se pak otázky jejich úprav po stránce pravopisné (např. psané *laser* vyslovujeme [lejzr]) i tvaroslovné (zda a jak skloňovat a popř. do kterého rodu zařadit např. slova *pyré*, *tablo* nebo *tablo*); nové české pojmenování je často dvojslovné, což má své nevýhody např. při tvoření odvozenin.
- (c) Terminologickou povahu mají i určité skupiny slov bez úzké odbornosti, zejména jména dnů v týdnu, měsíců v roce, ročních dob, a ovšem číslovky; mají přesný význam, většinou s jasnými hranicemi.
- (d) Zabrousíme-li ve svém textu do cizího (třeba sousedního) oboru, měli bychom (nejlíp s pomocí odborníka) dát pozor na rozdíly mezi odbornými pojmy, které si laik nemusí vždycky uvědomovat, i když jsou podstatné a při bližším pohledu vidíme, že jde o výrazy nezaměnitelné; uvedme jen z vlastního oboru, lingvistiky, dvojice jako *hláska* - *písmeno*, podobně *příslouce* (slovní druh) - *přísloučné určení* (větný člen, třeba víceslovný).

3. Trasy a zákruty českého tvarosloví

Bujný oř je mluva naše

Čeština je svou typologickou povahou vyhraněný flexivní jazyk, je pro ni charakteristické, že slovní tvar má jednu **koncovku** vyjadřující řadu funkcí zároveň. Koncovka podstatného jména vyjadřuje pád, číslo a rod, slovesná koncovka má hodnoty osoby, čísla, způsobu, popř. i rodu, a podobně je tomu i u dalších ohebných slovních druhů. Koncovky přitom nejsou oddělené od kmenu slova jasnou hranicí, často hrají svou roli i obměny, alternace kmenového zakončení (např. u tvarů *matka* - *matce* - *matek* nebo *vede* - *ved*, *měkký* - *měkčí*) nebo i jiných částí kmenu (*přítel* - *přátel*, *jeho* - *něho*). Toto spojování funkcí i množství alternací nese s sebou i rozdělení ohebných slov do mnoha tříd a vzorů, to znamená i velké rozšíření takových **nepravidelností**, jako je synonymie (souznačnost) koncovek; např. *-a* u vzoru *žena* i *-e* u vzoru *duše* vyjadřuje první pád jednotného čísla ženského rodu, podobně jsou v dalších pádech synonymní tvary *ženy* a *duše*, *ženě* a *duši*, *ženou* a *duší* a obdobně je to i u dalších vzorů skloňování (deklinačních) a tříd časování (konjugačních). K tomu ještě přibývá velká víceznačnost (homonymie) koncovek; např. *-e* vyjadřuje u různých vzorů různé pády toho či onoho čísla: první i druhý pád v tvaru *duše*, třetí a šestý u *noze*, pátý v tvaru *pane* atd.

Při existenci tolika zákrutů mezi jakžtakž rovnými trasami českého tvarosloví není divu, že dochází k mnoha přechodům tvarů od jednoho vzoru ke druhému, k splyvání „menších“ (vzácněji se vyskytujících) vzorů s většími, ke kolísání všeho druhu jak u slov domácích, tak - ještě více - u výpůjček z jiných jazyků. Z této velké spousty zajímavostí vyberáme (především na základě MČ) ovšem jen některé, většinou takové, které se často vyskytují; pojednání o velké řadě dalších jevů najdou zájemci v článku J. Šimandla (2000).

Postupujeme přitom, jak je v českých mluvnicích obvyklé, podle slovních druhů, tedy od skloňování podstatných jmen k jménům přídavným (u nich si všimneme i stupňování, tedy i příslovčí), k zájmenům a k číslovkám a pak k časování sloves. Uvedme už předem, že jedním z hlavních nálezů na této procházce loukami českých slovních tvarů bude

zjištění, že dnes už není nutné (ani v psaném textu) užívat tvary jako *nemocech, mastem, tří, čtyř* nebo tvary zájmen *jej, něho, je* (v jednotném čísle). Takové knižní tvary je možné vyhradit pro texty oficiální, zejména pokud v nich chceme zdůraznit „vyšší“ styl. Kde jde o běžné sdělení, tam je možné vyjadřovat se **přirozeněji**, ne toporně, psát *mastím, bez čtyřech, ho* (i pro neživotný a střední rod), *něj* ap.

3.1 Skloňování podstatných jmen

Podstatná jména (substantiva) třídíme podle **rodů**, a pro češtinu je specifické, že u ní můžeme rozlišovat rody čtyři: mužský životný, neživotný, ženský a střední. Vyhneme se tím dřívějšímu rozlišování mezi rodem a tzv. bytostí. Třídění podle rodů je záležitostí mluvnickou, tvaroslovnou (slouží syntaktické shodě, kongruenci), jen zčásti je jeho východisko dáno významově. Nejen že *děvče* je rodu středního a *stráží vláda* rodu ženského, ale tvary jako *národové, hájové, klouzci, sněhulák, (papírový) drak, (plyšový) medvídek, méda* jsou životné (to ukazuje koncovka i shoda: *mí hájové, tvoji klouzci*). V množném čísle (plurálu) je opozice rodů v mluvnické shodě v češtině oslabena (i když nezankla úplně jako v němčině nebo v ruštině) a v běžném hovoru, zejména v obecné češtině, snad zůstala (kromě ovšem substantivních koncovek, tedy u ostatních skloňovaných slov) jen u *dva-dvě, oba-obě*. Chceme-li si uvědomit, jestli např. tvar *brambory* užíváme jako plurál slova *brambor* nebo slova *brambora* (což nemusí být totéž, může se tu např. aspoň v individuálním úzu lišit stylová hodnota), sotva nám v našem vlastním jazykovém povědomí pomůže něco jiného než si zkusit říct *dva/dvě brambory*.

Někde přece jen je významové hledisko podstatné. Z příruček víme, že slova *rodiče, lidičky, koně* jsou rodu mužského životného, i když mají koncovky neživotné. I v běžném hovoru dnes asi říkáme nejčastěji *naši rodiče*, ale těžko by se (aspoň v Čechách) hledal hospodář, který by říkal *moji koně*. Životné i neživotné tvary, rozlišené podle významu, mají např. *průvodce* (kdo provází, nebo příručka), *nosič, činitel*. Mezi životným a neživotným rodem kolísají v 1. pádu množ. č. slova jinak životná, jako *panáček, jezdec* (v kartotéce), *zavináč, kozák* (i ve významu houby), ve 4. pádu jedn. č. zase některá slova jinak neživotná, např. *fiat, budík, taxík*, popř. v obou těchto tvarech, např. termíny jako *násobitel, ukazatel, sčítanec, ledoborec, klouzek*. Slovo *duch* má v základním významu tvary životné (i *tvůrčí duchové* ap.),

ve významu „psychologická složka lidské bytosti“ jsou tu i neživotné tvary: *vnést nového ducha i nový duch*, viz MČ, s. 312; tam se říká, že je vhodné jen životné *obchodního ducha*, ale v Českém národním korpusu je doloženo i spojení *mají přinést nový obchodní duch*, které není pro odmítat.

3.1.1 Substantiva mužská životná

Základní tu jsou dva vzory, „tvrdý“ *pán* a „měkký“ *muž*. Slova na *-l, -s, -z, -x* někdy patří k „měkkému“ vzoru *muž*: 2. pád je *učitele* (ale *anděla*), *Aloise, Felixe*.

V **jednotném** čísle stojí za pozornost především tvary 3. a 6. pádu, které končí buď na *-u* (*sousedu, psu*), popř. *-i* (*muži, soudci*), nebo na *-ovi* (*sousedovi, psovi, mužovi, soudcovi*). Pro výběr mezi kratšími a delšími tvary tu mají svůj význam hlavně dva faktory: (a) podle rytmu a slovosledného postavení bývá kratší tvar před delším, pokud se ve větě sejdou: *panu profesoru Miloši Novákovi*; (b) snad záleží i na rozdílu tvrdého a měkkého vzoru, řekneme spíš *Dám to susedovi* než *sousedu*, ale spíš *Dám to soudci* než *soudcovi*.

U tvarů 5. pádu je rozdíl mezi slovy se střídáním *c/č* (*lovec-lovče*) a slovy zakončenými na *-e*: *soudce* má i 5. pád *soudce*, tvary jako *soudče* se označují jako chybné, ale jsou poměrně časté (mají tu výhodu, že se liší od 1. pádu).

V **množném** čísle je rozdíl mezi koncovkami 1. pádu *-i, -ové, a -é*: jak uvádějí Černá ad. (2002, s. 75), *-i* je možné u všech mužských životných substantiv kromě těch zakončených na *-tel* (máme tedy jen *učitelé*). U ostatních je *-ové* (*vnukové*) nebo *-é* (*astronauté*) stylově „vyšší“ až mírně knižní vedle neutrálního *-i*; někdy je *-i* spíš hovorové (*lidi, hokejisti*); dodejme, že zčásti je užívání koncovek i místně rozděleno, např. u dvojice *páni - pánové* je na východě Čech a na Moravě jen málokdy *pánové*.

V 6. p. množ. č. je koncovka *-ech*, ale po kmenovém zakončení *-k, -h, -ch, -g* je *-ích* s „měkčením“ souhlásky: *dělnících, služích, hoších, dramaturzích*. Tvary na *-ách* jsou dosud nespisovné, i když u zdobnělin jsou i v psaných textech časté a do spisovného vyjadřování postupně pronikají, např. *o kloučkách*.

K různosti **vzorů** ještě můžeme dodat, že *manžel* sice patří k „tvrdému“ vzoru *pán*, ale v množném čísle je dosud živé rozlišování dvou významů i tvarů: *znám jejich manžely, s oběma manžely* podle *pány* uijeme raději, jde-li

o muže, znám ty manžele, s oběma manželi se vztahuje spíš k manželskému páru.

Jako přídavná jména se skloňují např. substantiva *hajný, průvodčí*; zbytky substantivního skloňování najdeme u některých z nich v 2. p. množného čísla: *bez bratří, kněží*. K dalším odchylkám (které pro všechny rody a vzory přehledně zachycuje Šmilauer, 1972, s. 162–164) patří i slovo *kníže* (český kníže, česká knížata, tj. tvary mužské životné v čísle jednotném, ale střední rod v množném).

Z **vlastních** jmen připomeňme jen některé častější typy s určitými zvláštnostmi. Jde hlavně o příjmení, a to domácí jako *Švec* (Švece i Ševce) i převzatá jako *Wolker* (*Wolker*a i *Wolkra*), *Shakespeare* (*Shakespeare*a, *Shakespeare*rův píšeme bez *e*, protože to nemá v angličtině na výslovnost vliv), ale *White* (*White*a, protože *e* je tu pro výslovnost s *-aj-* důležité; ale to už jsme zabrousili do oblasti pravopisu, které se chceme věnovat v kap. 7). Zvlášť obtížná jsou jména francouzská, protože ve francouzském pravopisu se píše mnoho nevyslovovaných zakončení; můžeme tu jen odkázat na Šimandlovo (2002) pojednání a zmínit se o tvarech jako *Flaubert* (*Flaubert*a, vyslovuje se bez *t*). Dodejme, že např. od příjmení *Balzac* je druhý a čtvrtý pád *Balzaca* i *Balzaka*, ale v sedmém pádu dáme přednost psaní *Balzakem*; to už ovšem je otázka pravopisu, ne vlastního skloňování. U některých klasických jmen se dodržuje původní odsouvání koncovky (*Aristotela*), u jiných tvary nepřímých pádů navazují na nominativ (*Mida-se*); jméno *Kramerius* má tvary *Krameria* i *Krameriuse*. Křestní jméno *Jiří* má ve spojení *na svatého Jiří* obvykle tvar bez koncovky *-ho*. Podrobný přehled skloňování vlastních jmen (domácích i cizích, osobních i místních) je možné najít v akademické Mluvnici češtiny 2 (1986, s. 347–378).

3.1.2 Substantiva mužská neživotná

I tady máme dva základní vzory, *hrad* a *stroj*. Obtíže jsou zvláště u prvního z nich, ostatně ne velké.

V 2. pádu má většina substantiv skloňovaných podle slova *hrad* koncovku *-u*, ale jsou i tvary jako *ledna, února, lesa, jazyka, zákona*, kolísání v rámci spisovné normy je např. u *javoru – javora*.

Kolísání mezi tvary 6. pádu jako *na plotě* a *na plotu*, *v rybníce* a *v rybníku* se uznává jako rovnocenné. Jsou tu ovšem rozdíly dané jak krajově, tak i tvarovou podobou slovních kmenů a funkčně. Na Moravě se vytrvaleji

drží starší *-e(-ě)*, které v Čechách víc ustupuje; jsme tedy zvyklí spíš na podobu *ve Frenštátě* než *ve Frenštátu*, ale spíš slyšíme *v Kunštátu* než *v Kunštátě*. Slova na *-k, -ch, -r, -g* mají zpravidla *-u* (protože tato koncovka nevyvolává měkčení, na které jsme zvyklí jen např. ve spojeních *o jazyce, na potoce*, ale není už tak běžné, aspoň v Čechách, *v kožiše, na trávníce*; takové tvary mají tedy slabší nebo silnější slohovou platnost oblastní). Většina slov má dnes už *-u*, ale, jak upozorňuje Šmilauer (1972, s. 151), je *-e(-ě)* u velké části slov, která mají ve 2. pádu koncovku *-a* (máme tedy *na dvoře, na klíně* aj.), a dál ve tvarech jako *v sále, na stole, na stropě*. U místních jmen se *-e(-ě)* drží i v Čechách po příponách *-ov, -ín* (*v Tachově* i *v Manětíně*) a často i jinde (*v Berouně, v Týně*). Funkční rozdělení je dáno hlavně tím, že se *-e* drží v postavení příslovečného určení (místa, času aj.), zatímco *-u* je běžné ve funkci předmětu (s víceméně pevnou vazbou), např. *sedět na plotě – mluvit o plotu*.

Specifická jsou slova s tzv. **pohybným -e-** (to je stopa po někdejších praslovanských jerech) jako *křest – křtu, pohřeb – pohřbu* (u ženských substantiv i *čest – cti*), u kterých se poměrně často chybuje: tvary jako *křestu, pohřebu* jsou nepatřičné, k proniknutí do normy mají daleko. Jak upozorňují Černá ad. (2002, s. 64), vyjadřování typu *zúčastnit se křestu céděčka* je omezeno na „nesčetlé mluvčí (pisatele)“; viz i zajímavou úvahu Svozilové (1999, s. 37). Poznamenejme, že pohybné *-e-* je zdrojem zajímavých obměn a taky kolísání i u vlastních jmen jako *Aleš – Alše* i *Aleše, Švec – Švece* ap. U předložek *k, s, v, z* jsou ve východní části českého území podoby *i -e* rozšířené víc než jinde, užívá se tu (bez narušení spisovnosti) např. *ve Třebové, ke člověku*.

V 6. pádu množného čísla máme především koncovky *-ích* po (změkčených) souhláskách *-k, -g, -h, -ch* a jinde, podobně jako u životných (viz v odd. 3.1.1). Vedle toho jsou dnes už plně spisovné tvary *plechách, šachách* a vedle *-ích* je spisovné i *balíčcích, chlebičkách, kouskách, domkách, tepláčkách*, tj. *-ách* u zdobnělin a u slov hovorových. U zdobnělin jsou protějšky těchto tvarů s *-ích* ovšem dosud obvyklé v písemném projevu, ale jinde se cítí jako knižní.

Vzor *stroj* sám o sobě není spojen s velkými problémy, ale zato je místy problematická hranice mezi ním a „tvrdým“ vzorem *hrad*. Zejména některá slova na *-l* mají tvary podle obou vzorů, např. *plevele* i *plevelu, kotle* i *kotly* (ale jen *v kotli*), *uhle* i *uhly* (ovšem od *úhel* máme jen *úhly*). Další slova na *-l* jako *cíl, mandel, šindel, kachel, kašel, kyčel, obratel* mají jen tvary podle *stroj*; podobně *městys* (výjimkou je 6. pád množ. č. *městysech*). Slovo *peníz* (ve vý-

znamu „mince“) se skloňuje podle *stroj*, ale pomnožné *peníze*, „platidlo“, má 2. pád *peněz* (ačkoli jeho ostatní tvary jsou taky jen „měkké“, tedy 7. pád *penězi*). Některá převzatá slova na *-c* mají skloňování podle *hrad*, máme tedy tvary *tácu, tácy, hecu, hecy* ap.

Zvláštním typem jsou některá slova na *-n*, která mají skloňování podle *stroj* v čísle jednotném, ale podle *hrad* v množném (a zčásti už i v jednotném): *o kameni* i *o kamenu*, ale *kameny, o kamenech*; podobné je to u *kmen, hřeben, kořen, plamen, pramen* aj., taky u *lokety* (kde máme i množné *dva lokte* ve významu staré míry). U slova *den* máme 2. pád *bez dne*, 6. pád *ve dne*, ale s jinými předložkami např. *o dni* nebo *o (tom dlouhém) dnu* a v množném čísle vedle tvarů podle *hrad* i 1. pád *dni* a 2. pád *dní*. Podobně se skloňuje i *týden* (tam je ovšem jen „tvrdé“ *v týdnu, týdny, týdnů*). Slovo *oblak* má v množném čísle i tvary rodu středního.

3.1.3 Substantiva ženského rodu

U „tvrdého“ vzoru *žena* dochází ke krácení typu *skal, skalám; blanou, blan, blanami; silou, sil; dřev* aj. Protože tento jev pomalu ustupuje, je tu mnoho kolísání a nezdá se vhodné předepisovat přesné hranice. Stejně jako při kolísání mezi vzory *píseň* a *kost* tady platí, že tam, kde kolísání je, není proč jednu z alternativ normativně vylučovat; máme tvary *nemoci* i *nemoce, velmocem* i *velmocím* atd. Skloňování podle *píseň* je na postupu a není proč se divit, že se tu a tam (ve východní části českého jazykového území mívá nebo později než v západní) objeví nejen *k těm solím*, ale i *bez sole, k bolestím* aj. (Kdo stojí o poměrně nedávný podrobný přehled rozdělení obojích koncovek, najde ho v MČ na s. 330–331 nebo v PMČ.) Pamatujme jen, že slovo *práce* se skloňuje podle *ruže*: máme *k pracím, o pracích*.

V ženském rodě se v 7. pádu udržely některé tvary starého dvojnásobného čísla, duálu, jako *rukama, nohama*; mají ovšem už platnost čísla množného. Poznamenejme, že sem patří i tvary *očima, ušima*, protože v množném čísle mají *oči, uši* ženský rod (máme *všechny oči*, ne *všechna*; že jde opravdu o ženský rod, ne o rod mužský neživotný, poznáme z toho, že užíváme spojení jako *dvě oči*, ne *dva*). To se týká i zdvojnásobení (*ručičkama, očičkama*) a shodou určených tvarů přídavných jmen, zájmen a číslovek (*oběma těma krásnýma rukama*). Tvary jako *nohami (židle), ručičkami (hodin)* se hodí jen tam, kde nejde o část lidského nebo zvířecího těla, ale např. *Psi i ještěrky jsou zvířata se čtyřma nohama*.

Připomeňme jen, že slovo *studna/studně* má ve většině pádů tvary obojí, ale ve 3. a 6. pádu jedn. č. a ve 2. pádu množ. č. jen měkké *studni, studní*. Pomnožná jména *Vánoce* a *Velikonoce* mají zčásti tvary podle vzoru *stroj*: *Vánoctím, Vánoci* (i *Vánocemi*). Místní jména na *-ice* jsou někdy v čísle jednotném (*Skalice, Blatnice, Kamenice* aj.), jindy v množném, zejména u tzv. obyvatelských pojmenování (*Petrovice* podle *Petrových lidí, Němčice* podle *Němců* ap.), ale i u některých jiných jmen jako *Teplice*; taková pomnožná jména mívají ve 3. pádu i koncovku *-ům*. Tvary jednotného i množného čísla mají např. *Doubravice, Prčice*. Pomnožná jsou i převzatá jména s počestným zakončením na *-y* (*Atény, Bahamy, Shetlandy*) nebo se zakončením cizojazyčným (nesklonná jako *Cannes*, nebo, zřídka, i s českým skloňováním, jako *Versailles, Versailles*). Jednotné číslo a mužský neživotný rod mají např. *Trais-kirchen, Santos* (skloňovaná podle vzoru *hrad*) nebo *Massachusetts* (nesklonné, i se shodou rodu středního). Domácí i převzatá místní jména na *-im, -om, -am, -slav, -clav* se většinou skloňují podle vzoru *kost*.

3.1.4 Substantiva rodu středního

I tady jsou u „tvrdého“ vzoru *město* v 6. pádu jedn. č. dvě koncovky, *-u* (*o oku, suchu, mužstvu, pásmu, dobru, leču, bendžu*) a *-e(ě)*, které je starší a udrželo se hlavně u základních slov, neodvozených příponou (např. *v hnízdě, seně, kole*); obě koncovky jsou např. u *pouzdro, plátno, vlákno, auto* (běžnější je *v autě*, ale *o autu*). V 6. pádu množ. č. mají substantiva na *-ko, -cho, -go, -ho* koncovku *-ách* (*víkách, kružítkách, tělíčkách, rouchách, tágách*); u substantiv na *-isko* je vedle toho taky *-ích*: *o hlediskách i hlediscích*. Ve 2. pádu množ. č. se často krátí kmenová samohláska: *jmen, zad, děl, let* (ve významu „roky“ se někdy krátí i v tvarech *letům, letech, lety*).

Vzor *moře* má nepravidelnosti snad jen v 2. pádu množ. č.: *moří*, ale *bojišť, útočišť, vaječ*.

Vzor *kuře* má „měkké“ skloňování v jednotném čísle, tvrdé v množném. Patří sem jména mládat, ale i *doupě, poupě, padavče, koště, rajče* aj. Vzor *brímě – břemene* už do značné míry zastaral; i když ještě máme tvary 1. pádu jako *plémě, rámě* nebo v jiných pádech např. *na rameni, ze semene*, často se dává přednost skloňování podle vzoru *město*.

Vzor *stavení* má (podobně jako v ženském rodu *paní*) mnoho tvarů víceznačných, bez rozlišení pádových koncovek. U substantiva mužského životného rodu jsme si před nějakými dvaceti lety postupně zvykli na uží-

vání tvaru 2. pádu (*bez*) *rukojmích* (o tom píše např. Šimandl, 2000, s. 64) a dnes se už tu a tam (např. ve studentských pracích, ale i v TV) objevují podobné tvary u podstatných jmen rodu středního (v 6. p.): *Při jednom z krátkých setkáních...; vyvázli bez zraněníh.* To se i dnes převážně pocituje jako chyba, odchylka od normy.

3.2 Tvary přídavných jmen a příslovcí

Přídavná jména (adjektiva) mají tři vzory; dělí se na „tvrdá“ (vzor *dobry* nebo *mladý*), „měkká“ (vzor *jarní*) a přivlastňovací (*otcův, matčin*). U tvrdých je důležitý především rozdíl mezi jejich tvary „dlouhými“ (zájmenými) a „krátkými“ (jmennými). **Krátké tvary** jako *šťasten, zdráv, přítomen* existují jen u některých adjektiv; nejlíp to poznáme podle 1. pádu mužského jednotného: tam, kde pro tento tvar neexistuje krátká forma, nemůžeme použít ani tvary jiných rodů, množného čísla nebo 4. pádu jako *šťastna, (našel ji) zdrávu, přítomni*. Dnešní čeština ale nezná tvar „krátek“, a to ukazuje, že neexistuje ani ženský protějšek „krátka“ (slovo *krátko* existuje jen jako příslovce, ve spojení *na krátko*, které však píšeme převážně dohromady). Krátké tvary jsou dnes už v naprosté většině vhodné jen pro knižní styl, s výjimkou *bos* a ovšem *rád*, které dlouhé tvary vůbec nemá. Běžnější jsou krátké tvary u adjektiv odvozených od sloves, kde není jasná hranice mezi adjektivem se sponou (*karoserie je nastříkaná namodro*) a slovesným opisným pasivem (*karoserie je nastříkána namodro*). S výjimkou tvarů jako *byl bit* nebo *budete biti* má ostatně i opisné pasivum knižní nádech. Jak upozorňují a podrobněji ilustrují např. Svozilová (1999, s. 43n.) nebo Černá ad. (2002, s. 135), je ovšem rozdíl mezi výsledkem děje (*Na rektorátu byla projednaná odvolání potvrzena*, tj. odvolání, která se už předtím projednala) a jeho průběhem (*Na rektorátu byla projednávána odvolání všech odmítnutých*); u výsledku děje je plně namísto adjektivum dlouhé, kdežto u průběhu jde o pasivum, tedy o trpné přídělní, jehož dlouhá podoba zní hovorově. Tam, kde není jasné, jestli jde o průběh nebo o výsledek, popř. na tom nezáleží, se dnes šíří tvary dlouhé, např. *Povodní byla zasažena i jižní Morava*.

U **přivlastňovacích** adjektiv jsou v písemném projevu namísto (i když mají slabší nebo silnější stylovou hodnotu knižní) tvary krátké v 1. a 4. (i 5.) pádu všech rodů a čísel a v jednotném čísle i ve 2., 3. a 6. pádu, přičemž ve 3. pádu bývá i u mužských tvarů vedle tvaru na *-u* (*k sousedovu klo-*

bouku) koncovka *-ě* (*k sousedově klobouku*). To je užití původně hyperkorektní, přenesené od 6. pádu (*o sousedově klobouku*), popř. od ženského rodu (*k sousedově čepici*) jako tvar v běžné řeči vzácnější, jakoby „spisovnější“; koncovku *-u* totiž u těchto adjektiv známe i z běžného hovoru ze 4. pádu (*našel sousedovu čepici*), viz už v odd. 1.2.

Stupňování adjektiv a adverbí (příslovcí) je na pomezí mezi mluvnicí a tvořením slov. K úskalím tu patří např. rozdíl mezi (*nej*)*hlad-ší* a (*nej*)*křeh-čí*, viz Černá ad. (2002, s. 44); máme *snadnější* i *snazší*, *snadněji* i *máz(e)*, *křehčeji* i *křehčí*, *čistěji* i *čistší*, *úže* i *úžeji*. Vedle *raději* patří dnes do spisovné normy i tvar *radši*, který ovšem má pevnou oporu v běžně mluvené řeči.

Můžeme užít spojení jako *víc pečlivý*, ale ne *víc pečlivější* nebo *více světlejší*, to je zřejmá chyba, odchylka od normy. Podobně je nevhodné stupňovat slova, která sama o sobě už vyjadřují maximum, jako *maximální, minimální, vrcholně*. Tvary *optimálnější, neoptimálnější* nejsou významově úplně vyloučené (lat. *optimalis* není totéž jako *optimus*, můžou existovat různé stupně optimalizace jakožto přibližování se k optimu), ale je lepší užívat je jen s mírou, pouze tam, kde je to opravdu zapotřebí. Nevhodně znějí spojení jako *míň tmavší* nebo *zprávy jsou sledovanější více diváky*, kde se stupňování dubluje.

3.3 Tvary zájmen a číslovek

Pro **osobní** zájmena je důležitý rozdíl mezi tzv. krátkými a dlouhými (slabými a silnými) tvary, jako *tebe - tě, tobě - ti, jeho - ho, jemu - mu*. Jen chceme upozornit, že už skoro padesát let platí, že u zájmena 1. osoby máme tvary bez tohoto rozdílu: *mě* v 2. a 4. pádu a *mně* v 3. a 6. pádu, tedy např. *beze mě* nebo *dal mně to*; tvary *mne* a *mi* už nejsou „povinné“.

Kodifikace spisovné normy byla kromě toho v šedesátých letech upravena tak, že se za spisovné uznaly **tvary *ho, jeho, něj*** ve všech funkcích, ve kterých většině Čechů znějí přirozeně, ale dříve za spisovné považovány nebyly (tedy např. *zavři okno a utři ho, bez něj*). Zároveň byl ale do všech těchto funkcí „přiját“ i tvar *jej*, který pro většinu mluvčích v hovoru běžný není a svou četnost výskytu získal do značné míry tím, že byl dřív vyžadován v mužském neživotném rodu, kde se *ho* označovalo za nesprávné. Tvar *jej* má knižní nádech a mnoho mluvčích ho pocituje jako nevhodný zejména v těch pozicích, kde se dřív vůbec neužíval, tj. ve středním rodu nebo ve 2. pádu (jistě zní přirozeněji *bojí se ho* než *bojí se jej*, i když podle

dané kodifikace můžeme užít obojí). Mimo texty knižního stylu (oficiální, slavnostní ap.) není vhodný ani tvar *je, na ně* pro jednotné číslo středního rodu. U tvarů *ji - jí, ni - ní* musíme ovšem v písemném textu dávat pozor na délku samohlásky; recept je ostatně jednoduchý: krátké *ji se* hodí do obdobných pozic jako *tu, dlouhé jí jako té, tou*.

Své problémy má i zájmeno *sám*: běžné je *sám sebe*, ale o nejasnostech kolem dalších tvarů (*sobě samému, sobě samé, poznej sebe sama* na rozdíl od *poznej sama sebe*, což „se vztahuje výlučně k bytosti rodu ženského“, jak píše Svozilová, 1999, s. 38n.).

U zájmen **přivlastňovacích** *můj, tvůj, svůj* jsou dvojtvary (spisovné varianty) v jednotném čísle v ženském rodu *má/moje, mé/mojí, mou/mojí*, v množném mužské životné *mí/moji* v 1. a 5. p. a *mé/moje* u ostatních rodů i ve 4. p. u všech rodů (u středního rodu ovšem *má/moje*), podobně pro *tvá, svá*. Tvary jako *mojeho, mojemu, mojích, mojím(i)* spisovné nejsou. Délka samohlásky u *naši, vaši* je obdobná jako u *ji: naši kočku jako tu kočku, bez naší kočky jako bez té kočky*.

U zájmena *týž* jsou v jednotném čísle varianty v 4. a 7. p. ženského rodu (*pro*) *touž* i *tutéž*, (*s*) *touž* i *toutéž*, u ostatních rodů v 6. p. (*při*) *témž*, *témže* i *tomtéž*, ale v množném čísle kodifikace dosud za spisovné uznává jen původní tvary *týchž, týmž, týmiž*; naproti tomu tvary jako *těchž(e), těmž(e), těmiž(e)*, *těmitéž* se považují za chybné.

Dost často se chybí u tvarů zájmena *jenž*, které se dnes pocituje jako knižní až archaické. Přesto se ho užívá i v současné žurnalistice, např. když jde autorovi o zkrácení titulku: *Hymna, již nepřeslechnete*. Autoři se tak vyhýbají delšímu slovu *kerou*, ale zato se často dopouštějí tvaroslovných chyb. Pro mnoho autorů jsou už totiž neznámé takové málo užívané formy jako 4. pád *jejž* nebo v množném čísle 1. pád *již*, které jsou ve spisovné normě náležité; jsou tvořené obdobně jako *jej, ti*. Dost často se píše *jíž* ve 4. p. fem. místo *již* a zapomíná se na tvar *jež* (zejména pro střední rod v jednotném čísle); opravdu odpudivě působí věty jako:

(1) ... je členem tohoto sdružení, jenž vydává jeho spisy.

Je zřejmé, že některé z těchto tvarů už skoro zanikly. Pokud si u tvarů zájmena *jenž* nejsme jistí, máme ale vždycky možnost použít zájmeno *který*; to je v našem povědomí dost pevné, protože je slohově neutrální, nemá příznak knižnosti.

U odvozeného přivlastňovacího zájmena *jehož*, pokud ho přes jeho knižnost chceme použít, je dobře držet se vzoru *jeho (její, jejích)*; máme tedy *jehož, jejíž (jejíhož, jejímuž atd.)*, *jejichž* (viz např. Čechová ad., 2002, s. 55-56; Svozilová, 1999, s. 39).

O **číslovkách** stačí několik málo poznámek. Hlavní z nich je, že se v dnešní spisovné normě už počítá i s tvary (*bez*) *třech, čtyřech* jako s hovorovými, „jevícími tendenci k stylové neutrálnosti“, tj. šířícími se i mimo běžný hovor (viz MČ, s. 405-406); není už tedy nutné psát a říkat *tří, čtyř*. Nejsou ale spisovné tvary *dvouch, obouch, čtyry* ani *štyři*.

V 7. p. množ. č. máme ovšem *s mými třemi knihami*, ale *mezi čtyřma očima*, podobně jako *s černýma očima*. U číslovky *dva* je ve spisovné normě stejně jako v běžném hovoru odedávna vhodný duálový tvar *dvěma*, podobně *oběma*; naprosto nepatřičný je hyperkorektní, chybný tvar *dvěmi*, který prozrazuje něco víc než nedostatečnou znalost normy, totiž nezodpovědný vztah k vlastnímu vyjadřování, slepotu vůči jemnostem mateřštiny.

Vedle *třidvacet, pětatřicátý* ap. je dnes asi čím dál běžnější *dvacet tři, třicet pět*, ačkoli takové vyjadřování působí potíže u spojení jako *šestapadesátka*; snad se zatím nijak rychle nešíří tvary jako *dvacet jednička*, ale musíme asi už počítat s něčím jako *stopadesátšestka* (to by se mělo chápat jako složení na a psát dohromady). Proč jsou běžnější a vhodnější spojení jako *dvě stě jedna lidí* než *dvě stě jeden člověk*, o tom píšou Černá ad. (2002, s. 37-38).

Zvláštní skloňování mají číslovky souborové, užívané u substantiv pomnožných (např. *troje kamna, trojích, trojím* atd.). Od nich se liší číslovky druhové, které mají všechny tvary „dlouhé“, adjektivní (*trojí, čtvrtý med*), viz MČ 113nn. a 403.

3.4 Časování sloves

Už velmi dlouhou dobu je možné pozorovat různé postupné přechody mezi třídami časování. V souvislosti s tím dochází občas ke změnám v kodifikaci spisovné normy a je třeba rozšířit vědomost o nich. Dnes je živá především otázka tvarů jako *sázejí - sází*, u kterých Pravidla pravopisu z r. 1993 uznala obě varianty za spisovné. Přineslo to jistě úlevu pro pracovníky nakladatelství, pro poradenskou činnost a snad i pro školu. Pro mnohé mluvčí ale působí *oni sází, děti odchází* ap. jako hyperkorektní (podle *trpí, prosí*), protože v běžné mluvě to donedávna bylo doma jen v menší části Čech, hlavně na západě a na jihu. Je možné uvažovat o tom,

že mohly být zároveň uznány za spisovné tvary jako *trpějí, prosejí*. U *oni sází, umí vadí* i jejich dvojznačnost, která odporuje jedné ze zásad funkčního hlediska: chybí u nich jednoznačné vyjádření čísla ve větách jako *Když slepice málo snáší, tak se vejce špatně shání*. Vhodnější (i když ne jediné správné) je i dnes rozlišení podle tvarů rozkazovacího způsobu: *trpí, prosí* jako *trp, pros*, ale *sázejí, odcházejí* jako *sázej, odcházej*. Ostatně, jak na to kdysi upozornil M. Dokulil, tvary na *-ejí* (jako *musejí, bydlejí*) mají odedávna tendenci šířit se i k dalším slovesům. Tvary *vědí, jedí* kodifikace spisovné normy dosud vyžaduje. U dvojic jako *musit/muset, myslit/myslet, bydlet/bydlet* jsou přirozenější (a plně spisovné) varianty na *-et*.

Taky užívání tvarů **1. osoby** má své problémy. Autor může prezentovat své osobní názory a vlastní postupy v jednotném čísle (*zdůrazňuji, jsem přesvědčen-a*), ale to není v češtině (ani v jiných jazycích evropského kontinentu) tak obvyklé jako v angličtině. Často se užívá **1. osoba** v plurálu (tzv. plurál skromnosti), což se jednoznačně hodí tam, kde se spolu s autorem může i čtenář (posluchač) do konatelského subjektu zahrnout (*jak jsme viděli v minulé kapitole*). Zároveň může autor svou zodpovědnost za uváděné tvrzení užitím množného čísla zmírňovat nebo zamlžovat, v jistém smyslu se „proti možným výtkám předem ohrazuje“ (Čmejková ad., 1999, s. 54). Autor by ovšem měl rozlišovat, zda jde v daném bodě o jeho osobu nebo o obecnější postoj ap. tam, kde by mohlo vzniknout nedorozumění. Tak např. tvrzení *Za nejpovrchovější poruchu vědomí pokládám ospalost* je jiné než *Za nejpovrchovější poruchu vědomí pokládáme ospalost*.

V množném čísle má **1. osoba** tvary jako *nesem, mažem, pečem*, které se v mluvnících označují za hovorové, ale ze spisovné normy se nevylučují.

Důležité je taky uvědomit si, že **podmiňovací** způsob má ve spisovné češtině tvary *bych, bys, by, bychom, byste*. Zatímco *bysme* se šíří z obecné češtiny i do běžného hovorů jinak víceméně spisovného (ačkoli se dosud považuje za nespisovné), *bysem* je i v obecné češtině omezeno snad jen na střední Čechy a tvary *s j-*, jako *by jste*, jsou chybné, hyperkorektní. Podobně nejsou spisovné výrazy *by si, by jsi, jsi si*, někdy užívané vedle náležitého *bys, sis*; pomocné sloveso *být* má v **2. osobě** jedn. č. tvar příklonného *-s* jak ve spojeních *tys, žes*, tak i po jiném začátku věty (např. *Včera tam nebyl*, dokonce i na hranici vět v souvětí: *Kdo přijdeš nevěděš*), stejně je ovšem namístě i *jsi* (rozdíl je hlavně zeměpisný, tvar *bez -i* je rozšířen ve východních Čechách a na Moravě). Na druhé straně kde sloveso *být* vystupuje jako významové sloveso nebo spona, je vhodnější *jsi*; např. *tys mi pěkný ptáček* zní pro mnoho

mluvčích knižně. Obecná čeština má, zejména ve východní části jazykového území, tvar *seš*.

Obtížnou kapitolou jsou **přechodníky**, u kterých víc než jinde platí, že bezpečná znalost by měla být nutnou podmínkou pro jejich užívání. Obtíže působí už rozlišení tvarů jako *maje, majíc, majíce* podle rodu a čísla. Je možné vyhnout se jim, a tím spíš se obejdeme bez užívání tvarů minulých jako *přišed, přišedši, přišedše*. Kromě náležitého rozlišování jednotlivých tvarů je nutné pamatovat na to, že konatel přechodníku musí být totožný s podmětem řídicího slovesa. Můžeme napsat *Kráječ cibuli, plakala*, ale ne *Vědouce o nebezpečí, píše se o něm*; podrobněji píše o užívání přechodníků např. Svozilová (1999, s. 411.).

V kategorii slovesného **rodu** je nejdůležitější rozdíl mezi rodem **činným** (aktivem) a **trpným** (pasivem). Čeština má pasivum opisné (složené) a zvrtné. Do značné míry platí, že pasivum zatlačuje do pozadí původce (konatele) děje (tzv. deagentizace), a z toho plyne obliba pasiva v odborném stylu, jak píšou Čmejková ad. (1999, s. 46–47): volba neosobního vyjádření znamená nezachycovat výslovně, „jak autor problém vidí, ale jak je ve světě vědy viděn“. U opisného pasiva to neplatí vždycky (jsou běžné i věty s konatelem v **7. pádu**, např. *XML dokumenty mohou být zpracovávány různými programy*).

Složené pasivum, které často působí knižně (s výjimkami jako *byl bit*), můžeme celkem vhodně použít u sloves v dokonavém vidu, pokud mají vazbu se **4. pádem**: *Tato kniha byla vytištěna ve Vimperku*. Trochu zbytečně „zdeřudně“ ale zní např. *V této části bude pojednáno o... Dále je zde zmíněna činnost tzv. zvláštních misí... (IŠ, s. 19/20)*. Knižní nádech je obvykle silnější u pasiva nedokonavého (které vyjadřuje děj, ne jeho výsledek): místo *Část procházejícího kyslíku je převáděna na ozón* můžeme většinou čtivěji napsat ... *se převádí... Podobně místo ... co z našich původních předpokladů k životu bylo postupně rozvíjeno by znělo přirozeněji ... co z našich původních předpokladů k životu se postupně rozvíjelo*.

Je zřetelné, že se zvrtné pasivum víc než opisné hodí např. v druhé části souvětí *V úvodu stati jsou uvedeny prameny, z nichž se čerpalo* (to je přirozenější než ... *bylo čerpáno*, pokud nechceme napsat v aktivu ... *jsem čerpal/a* nebo ... *jsme čerpali*). Nevhodnost složeného pasiva je tu dána nedokonavostí slovesa i tím, že má předmět v předložkovém pádu, ne ve **4. pádu** bez předložky. Složené pasivum ovšem bude i v nedokonavém vidu tam, kde je jeho podmět životný, např. *Auguste Comte je označován za jednoho ze zakladatelů pozitivismu* (JO, s. 16). Tady by totiž zvrtné pasivum

(*A. C. se označuje...*) mohlo být chápáno jako skutečné zvrtné sloveso (ve významu „on sám sebe označuje“).

Ještě méně se opisné pasivum hodí tam, kde se vazba s předložkovým pádem převádí do I. pádu (do podmětu), jako *zpěvačka byla obdivována, problém byl diskutován*. (Něco jiného ovšem je *problém byl prodiskutován*, kde má sloveso nespornou vazbu se 4. pádem.) Přijatelnější než složené pasivum je slovesné přídavné jméno: *obdivovaná zpěvačka, diskutovaný problém*. Jsou ostatně obvyklá spojení jako *obávaná hrozba*, i když sloveso má vazbu ve 2. pádu, ne ve 4., *obávat se hrozby*, a složené pasivum („*hrozba byla obávána*“) tu neexistuje.

Soustava časů je u českého slovesa na první pohled chudá, máme pouze tři časy, ale ty mají své významy základní (přítomnost, minulost a budoucnost, tj. časový vztah k okamžiku promluvy) i relativní (současnost, předčasnost a následnost před jiným dějem v souvětí, u tzv. obsahových vedlejších vět, podrobněji viz J. Panevová ad., 1971). Např. přítomný čas má relativní význam současnosti, a tedy trojí různý vztah k okamžiku promluvy ve vedlejší větě v těchto souvětích:

- (2) (a) Víš, že na tenhle problém pořád myslím.
 (b) Vědělš, že na tenhle problém pořád myslím.
 (c) Budeš vědět, že na tenhle problém pořád myslím.

Není tedy úplně vhodné (i když se to často dělá) užívat minulý čas ve větách jako (3); minulý čas se ovšem hodí např. v (4):

- (3) Věděli, co jim při tom vytýkáme.
 (4) Věděli, co jsme jim (už předtím) vytýkali.

U slovesného vidu (dokonavost a nedokonavost) a u tzv. způsobů děje (násobenost, aktuálnost aj.) není jasná hranice mezi tvary téhož slova na jedné straně a slovy odvozenými na straně druhé, tedy hranice mezi mluvnickou stavbou a slovní zásobou. Tzv. vidové dvojice jako *dát - dávat, zavřít - zavírat, sedat - sednout, psát - napsat* fungují jako tvary téhož slova; tvary dokonavé ale nevyjadřují aktuální přítomný čas, ale čas budoucí (*zítra to tam dáme; napíšu to za týden*), popř. přítomný čas neaktuální (*Vrána vráně oči nevyklove. Kdykoli tam přijdu...*), srov. *Mluvnice češtiny 2* (1986, s. 179-187). Někdy si ovšem obojí tvary nejsou úplně podobné (*vyložit - vykládat*) nebo jsou úplně různé (*vzít - brát*).

Jsou tu různé komplikace, a některé z nich vyžadují určitou opatrnost:

- (a) Tam, kde významový rozdíl dokonavosti (komplexnosti, uzavřenosti děje, jeho dovršení) a nedokonavosti (průběh děje) není v daném kontextu relevantní, je někdy vhodné užít tvar nedokonavý i ve významu dokonavosti, např. *Otec už šel domů. Tuhle knihu jsem četl loni. Budu tě prosit o pomoc*.
- (b) Některá základní slovesa pohybu jsou nedokonavá, ale vyjadřují budoucí čas předponou *po-*, ne spojením s pomocným slovesem: *pojede, půjde, povede i poroste, pokvete, (vítr) povane (bude kvést, bude růst, bude vát* není úplně vyloučeno, ale u sloves *jet, jít* atd. takové složené tvary vůbec nejsou).
- (c) Není vždycky jasné, kdy předpona vyjadřuje jen dokonavost (*napsat, uvidět, vyléčit, ušít*) a kdy mění lexikální význam slovesa, tedy vytváří příponou: *přepsat - přepisovat, dopsat - dopisovat, vypsat - vypisovat, sepsat - sepisovat, našít - našívat, přišít - přišívat* atd.). Ale vedle nedokonavého *blednout* máme *zblednout* i *vyblednout* (rozlišujeme tedy různé významy slovesa *blednout*). U sloves jako *účastnit se - zúčastnit se* máme i *zúčastňovat se*, ale to není odvozené sloveso s vlastním významem; je to jen novější varianta pomalu zastarávajícího základního slovesa.
- (d) Některá slovesa mají pro oba vidy stejný tvar, např. *jmenovat někoho něčím, věnovat, obětovat*, někdy i *soustředit*; často mívají oba vidy slovesa převzatá: *absorbovat, aktualizovat, havarovat, informovat* aj. Jednoduché tvary takových sloves vyjadřují jak čas přítomný (v nedokonavém významu, např. *Těto otázce věnuje autorka v knize hodně pozornosti*), tak i budoucí (ve významu dokonavém: *K narozeninám jí zítra věnuju dva dárky*).
- (e) Existují ovšem i slovesa mající jen vid nedokonavý (*mít, sedět, vidět, vypadat, bydlet, směřovat, pronásledovat, zdát se, pobolívat* aj.) nebo zase jen dokonavý (*vydržet, unést /náklad/, nadchnout, přimět, překlenout, uběhat se*). U sloves utvořených z cizích základů poměrně nedávno (a „počestěných“ obvykle příponou *-ova-*) bývají pro dotváření dokonavých protějšků různé české předpony: *zorganizovat, vyfotografovat, vyexcerpovat, naprogramovat/zaprogramovat*.

- (f) V rozkazovacím způsobu a v některých podobných vazbách je nedokonavost normální a dokonavost má speciální užití, hlavně pro varování adresáta před neúmyslným dějem (*Nesedni si na ten klobouk. Dej pozor, aby sis neudělal ostudu. Ne abys mě tou polívkou polil!*).

Pokud jde o jednotlivé tvary sloves různých tříd, uveďme ještě pár lahůdek: Jako plně spisovné se už uznávají tvary *mažu, mažou, pečú, pečou, péct, moct, děkuju, děkujou, tlouct, dovléknout, naleznout, rozetnout, smlsnul, naleznuv* (i odvozené slovo *vyjmutí*), rozkazovací *peč, obleč* a jim podobné, (ale z jakéhosi důvodu - nebo jen příčiny? - *ne pomoz*). Jako hovorové (uvnitř spisovné normy) platí i *vedem, kupujem, můžu, můžou, bodnul, uschnul, přibude* aj. Důležité jsou i jemné významové rozdíly nejen mezi *slazením čaje* (odvozeno od *sladký*) a *sladěním kroku* (od *ladit*), ale i u tvarů téhož slovesa, např. mezi *napjatým divákem* a *napnutým lanem* (nověji jsou ovšem v hovoru i *nervy napnutý jako špagáty*), mezi *tištěnou knihou* a *stisknutými zuby, zatčeným pachatelem* a *zatknutým nožem, objetím milenců* a *obejmutím stromu* (třeba na Vysočině).

Ale vykládej si to dědečkovi, když se narodil jako Němec a dotáhl to pak jako Čech v životě s českou manželkou a s třemi českými dcerami v českém městě sice až na člena městské rady, ale v českém jazyce dospěl sotva k rozdílu mezi *děti jdou do školy* a *chodí do školy*. A cizinci lačnící po jemnostech naší mateřštiny? Ať si počtou třeba v *Mluvnici češtiny 2* (1986, s. 442-456, 471, 474, 494).